

Krajina a její ochrana

Prosté české slovo krajina se stalo velmi frekventovaným pojmem. Dá se říci, že každý člověk žije a realizuje se v nějaké krajině. S krajinou jsme sice bezprostředně materiálně spjati méně než dříve (v zemědělství a lesnictví, dvou hlavních odvětvích, která krajinu aktivně utvářejí, pracuje přibližně 5 % obyvatel), stále více lidí však tráví v krajině svůj volný čas při sportu a rekreaci. Vyhledávají při tom krajinu pěknou, čistou, se zdravou a atraktivní přírodou. Většina lidí žije ovšem ve městech, v průmyslových a sídelních aglomeracích, a i v těchto oblastech bytostně cítí potřebu denního styku s krajinou. Krajina jako prostor, se kterým se člověk potřebuje identifikovat, porozumět mu a kultivovat jej k obrazu svému, je fenomén, který lze sledovat od nejstarších období lidské historie (Hendrych, 2002).

Člověk v krajině ovšem nejen žije, ale také již po relativně dlouhou dobu krajinu přetváří a mění, ovlivňuje, ničí a upravuje. Obdivujeme divokou krásu a velkolepé scenérie přírodních krajin, podobný obdiv umělce i běžného návštěvníka si však zaslouhují i některé kulturní krajiny, vytvořené uvědomělou lidskou činností.

Není pochyb o tom, že krajina je předvědecký pojem. Oproti formalizovaným vědeckým pojmům má svůj vnitřní zkušenostní obsah, více či méně sdílené a sdělitelné představy. To jsou všechny ty obrazy, zákoutí, pohledy z vrcholů kopců nebo naopak vzhůru z údolí, to jsou naše konkrétní zkušenosti s cestami, počasím, barvami a vůněmi ve volné přírodě, to jsou samozřejmě také naše znalosti, osobní zážitky, symboly v prostoru, který obýváme a v němž se pohybujeme (Lapka, 2002). Není bez zajímavosti, že pojem kultura a kulturní krajina původně etymologicky souvisel s kultivací půdy.

Krajina je středem profesionálního zájmu mnoha oborů, od lesnictví a zemědělství až ke geografii, urbanismu, územnímu plánování či výtvarnému umění. Definice krajiny není jednotná a pojetí krajiny v jednotlivých oborech mohou být velmi různá. Ke krajině lze přistupovat z rozdílných hledisek: člověk vnímá krajinu esteticky, umělecky, historicky, politicky, ekonomicky, morfologicky i jinak. Jiné je pojetí krajiny ve výtvarném umění, jiné ve společenských a jiné v přírodních vědách. Například historikové obvykle používají termín krajina v souvislosti s plochou země, kde se odehrávaly bitvy či jiné dějinné události, zakládaly osady při kolonizaci apod. Tradiční výkladové slovníky nabízejí hned několik významů slova krajina, které obvykle zahrnují:

- obraz představující pohled na suchozemskou scenérii, např. obraz prerie, hornaté, lesnaté nebo zemědělské krajiny (anglicky landscape na rozdíl od seascape – mořské scenérie, která se za krajinu nepovažuje),
- geomorfologické a vegetační utváření určité oblasti,
- výšeč přírodní (krajinné) scenérie, ohraničené horizontem a obsažené v zorném poli pozorovatele.

Krajina a krajinná ekologie

Vědecké definice krajiny kladou vždy důraz na její heterogenitu, strukturu a ekosystémový charakter, důležitá je také zřetelná fyziognomie a rozměr krajiny. Docela jednoduchá, přitom výstižná a lidsky pochopitelná je definice krajiny podle známých autorů Formana a Godrona (1983): „Krajina je ekologicky heterogenní území o řádové rozloze čtverečních kilometrů, složené z ekosystémů, které se navzájem ovlivňují“.

Právě interakce vzájemně se ovlivňujících ekosystémů – strukturálních složek krajiny – je jádrem současného vědeckého pojetí krajiny a krajinné ekologie. Rozloha krajiny může být různá – od několika kilometrů do mnoha set až tisíc čtverečních kilometrů. Krajina má svou vertikální a horizontální strukturu (heterogenitu). Vertikální struktura krajiny vychází z jejího ekosystémového pojetí a zahrnuje vztahy mezi jednotlivými krajinnými sférami – atmosférou, biosférou, pedosférou, hydrosférou a litosférou. Horizontální, chorologická struktura krajiny vyjadřuje základní princip: krajina je vždy heterogenní mozaikou, tvořenou krajinnými prvky či segmenty (ekosystémy), které jsou ve vzájemné interakci, propojené nesčíslným množstvím vazeb a vztahů, energomateriálových a informačních toků. Jednotlivé strukturální prvky krajiny, jimiž jsou vodní toky, pole, sídla, lesy či jiné plošné, bodové i liniové útvary, nejsou samy o sobě krajinou. Krajinou je teprve jejich prostorově uspořádaná mozaika o určité velikosti a charakteristické struktuře (prostorový vzor – pattern). Krajina je tedy kvalitativně vyšší a složitější prostorovou jednotkou než jednotlivé dílčí ekosystémy. Při studiu krajiny se proto nutně uplatňuje vedle složkového přístupu také holistický, celostní pohled, který chápe krajinu jako svébytný celek a kontinuum: celek není prostým součtem jeho součástí a vlastnosti krajiny nelze odvodit pouze na základě poznání vlastností jejích částí. Důležité je poznání vazeb mezi krajinnými složkami. A pokud jde o metody vědeckého zkoumání krajiny, holistický přístup otevírá významný prostor pro percepci a intuici.

Vnímání krajiny prostřednictvím krajinného ob-

KRAJINY PODLE STUPNĚ PŘEMĚNY ČLOVĚKEM

Kulturní krajiny můžeme klasifikovat podle intenzity lidského vlivu. Mluvíme o krajině obhospodařované, obdělávané, příměstské, městské, degradované až devastované a rekultivované. V krajině obhospodařované dominují pastviny a les. Takovou krajinu u nás najdeme v některých horských oblastech, například na Šumavě nebo v Krkonoších. Zemědělsky intenzivněji využívaná je krajina obdělávaná. V této krajině jsou roztroušené jednotlivé vesnice a obhospodařovaná území mezi převládajícími obdělávanými plochami polí – tzv. otevřená polní krajina, která u nás převažuje (např. Polabí). Její vznik je spojen zejména s kolektivizací českého zemědělství v 60. letech 20. století. Tehdy byla drobná polička soukromníků, která tvořila spolu s roztroušenými ostrůvky zeleně, malými vodními toky, mezemi a remízky rozmanitou drobnou krajinou mozaiku, zcelena v rozsáhlé bloky orné půdy, které bylo možno obdělávat velkovýrobními technologiemi. Při tomto drastickém zásahu do krajiny zaniklo mnoho krajinných prvků důležitých pro diverzitu krajiny i její faunu a flóru. Mezi kulturní krajiny řadíme i člověkem silně ovlivněnou a přeměněnou krajinu příměstskou (přechod mezi městem a volnou krajinou). K této krajině dochází v současnosti k velkým změnám v souvislosti s rozvíjející se suburbanizací. Můžeme zde pozorovat rozsáhlou výstavbu nových sídlišť rodinných domků (tzv. satelitních městček), budování širokých dopravních tepen, nových zón se supermarkety, či nových průmyslových zón. Ještě více přeměněná je potom krajina městská, kde se v husté zástavbě z plošně rozsáhlejších přírodních prvků vyskytují pouze parkové plochy. Dokonce krajiny zcela přeměněné lidskou činností – například těžbou – krajiny degradované nebo devastované řadíme mezi kulturní krajiny. Jejich typickým zástupcem jsou rozsáhlá těžbou poškozená území na Mostecku. Zcela umělé jsou potom nově vytvořené krajiny vzniklé rekultivací těchto území, které můžeme nazvat krajiny rekultivované. Ty mohou být velmi různanité, s různými přírodními prvky, jako jsou lesy, jezírka nebo s prvky civilizačními (nové silnice, hřiště, závodní dráhy apod.).

ZAJÍMAVÉ INFORMACE

- FORMAN, R.T.T., GODRON, M. (1993): Krajinná ekologie. Academia, Praha, 586 s.
- HENDRYCH, J. (2002): Historická kulturní krajina – krajina jako památka. In: Tvář naší země. Krajina domova 2 – Krajina jako kulturní prostor. Česká komora architektů, Praha, s. 114–123.
- LAPKA, M. (2002): Kontext v krajině a krajina v kontextu. In: Tvář naší země. Krajina domova 3 – Člověk jako krajinotvorný činitel. Česká komora architektů, Praha, s. 87–90.
- LIPSKÝ, Z. (1998): Krajinná ekologie pro studenty geografických oborů. Karolinum, Praha, 129 s.

Foto: Plochou estonskou krajinu oživují jezera, mokřady a tajgové lesy, které jí dávají působivý severský ráz. Snímek je z národního parku Karula na jihu Estonska.
Foto: J. Miškovský

razu (celkový charakter krajiny) je právě vyjádřením jejího holistického pojetí. Důležitá role při tom připadá smyslovému vnímání, čehož využívá např. krajinná architektura. V této souvislosti je zajímavé, že 60–90 % informací o krajině nám zprostředkovává její vizuální vnímání, čili obraz krajiny jako estetický vjem. Naopak řada „exaktních“ autorů je vůči tomuto intuitivnímu přístupu s mnoha neurčitostmi v materiální rovině velmi skeptická.

Krajinná ekologie studuje v krajině její prostorovou strukturu, funkce a dynamiku. Mozaika je prostorový jazyk krajiny, opakující se vzory, plošky a obrazce, dobře viditelné třeba na leteckém snímku. Mozaika je plošné strukturální rozložení ekosystémů krajiny.

Druhou tvář krajiny je její funkce. To je dynamická tvář, složité procesy a ekologické změny, které se v každém okamžiku v krajině odehrávají. Vědecké pojetí krajinné ekologie popisuje tuto dynamiku jako toky látek, energie a informace mezi krajinnými složkami. Nemůžeme však uvažovat o krajinných funkcích bez kontextu společenských procesů a změn (Lapka, 2002; Lipský, 1998).

Ochrana kulturní krajiny

Každá krajina má svou identitu, vyplývající z místních podmínek. Jejími charakteristickými součástmi jsou vedle přírodních prvků také sídla, domy, cesty, technické stavby, obecně artefakty čili lidská díla v krajině, která dotvářejí obydlenou kulturní krajinu (Hendrych, 2002). Z této skutečnosti vychází i definice krajiny v našem zákoně č. 114/1992 Sb. o ochraně přírody a krajiny: „*Krajina je část zemského povrchu s charakteristickým reliéfem, tvořená souborem funkčně propojených ekosystémů a civilizačními prvky.*“ Kulturní krajina je věrným odrazem stavu a vývoje společnosti.

Zmíněný zákon, na svou dobu velmi dobře a pokrokově napsaný, má ve svém názvu vedle ochrany přírody poprvé také ochranu krajiny. Vystihuje tak současný trend světové i evropské ochrany přírody: není možná ochrana druhů bez ochrany jejich stanovišť (životního prostředí), stejně jako není možná účinná ochrana přírody bez ochrany celé krajiny.

Rozlišujeme 3 kategorie krajinných hodnot:

- přírodní (ekologické)
- kulturní a historické
- estetické

Moderní ochrana krajiny musí obsáhnout (zahrnout) všechny tyto 3 aspekty. Zákon č. 114/1992 k tomu poskytuje vhodný právní rámec. Nejstarší, tradiční je ochrana přírodních krajinných hodnot v rezervacích a národních parcích, nověji i v chráněných krajinných oblastech a biosférických rezervacích. Národní parky (NP) jsou definovány jako jedinečná rozsáhlá území s převahou přirozených ekosystémů, měly by tedy chránit převážně přírodní typy krajin. Chráněné krajinné oblasti (CHKO) jsou ze zákona rozsáhlá území s harmonicky utvářenou krajinou, jež je kombinací, mozaikou přirozených, přírodě blízkých a člověkem pozmeněných ekosystémů včetně historického osídlení a historického využívání krajiny. CHKO tak ve své definici umožňují ochranu přírodních i kulturně historických hodnot krajiny. Biosférické rezervace (BR), což je mezinárodní kategorie chráněných území, vyhlášená nezávisle na národní legislativě, mají na svém teritoriu obsahovat i ukázky tradičních, trvale udržitelných způsobů využívání krajiny a místních zdrojů.

ných způsobů využívání krajiny a místních zdrojů. V našich podmínkách je to např. tradiční ovocnářství a vinohradnictví v CHKO a BR Pálava, obnova bohatých květnatých luk v CHKO a BR Bílé Karpaty kosením a pastvou nebo rybníkářství a chov ryb v CHKO a BR Třeboňsko.

Přednostně k ochraně kulturně historických hodnot krajiny mohou být vyhlášeny krajinné památkové zóny (KPZ). To je jediná kategorie ochrany krajiny, která nepodléhá resortu Ministerstva životního prostředí ČR, nýbrž spadá do kompetence Ministerstva kultury ČR. Dosud bylo navrženo 74 takových zón, které jsou postupně vědecky dokumentovány a vyhlášovány. Patří mezi ně dlouhodobě kultivované venkovské krajiny jako jsou Jihočeská blata nebo Valašské kopanice, krajinné kompozice a architektonické soubory ve volné krajině, význačná bojiště (např. areál bitvy u Slavkova 1805 nebo bitvy u Hradce Králové 1866) i významné hospodářské a technické úpravy v krajině. Jediná z těchto krajinných památkových zón, jedinečný Lednicko-valtický areál, se pro své mimořádné hodnoty dostala na prestižní Seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO.

Zákon č. 114/1992 Sb. poprvé zavedl a definoval institut ochrany krajinného rázu (KR), který je charakterizován jako přírodní, kulturní a historická charakteristika určitého místa či oblasti. Je to tedy jakýsi obtížně uchopitelný *genius loci*, případně *genius regionis*, jenž v sobě obsahuje estetiku, fyziognomii i duchovní rozměr krajiny. Krajinný ráz je ze zákona chráněn před zásahy a činnostmi, které by mohly snížit jeho estetickou a přírodní hodnotu. K ochraně krajinného rázu s významnými estetickými a přírodními hodnotami může orgán ochrany přírody zřídit přírodní park (PP). Dosud u nás bylo vyhlášeno více než 100 přírodních parků, které zaujímají celkem více než 8 % státního území. Chrání tak různé typy kulturní krajiny, často i s významnou rekreační funkcí a v zázemí velkých měst. Jinou, drobnější, ale mnohem početnější kategorií obecné ochrany přírody a krajiny jsou významné krajinné prvky (VKP), definované jako ekologicky, geomorfologicky nebo esteticky hodnotná část krajiny, jež utváří její typický

vzhled. V okrese Brno-venkov, který má u nás zřejmě primát v ochraně významných krajinných prvků, tak zaregistrovali přes 500 a zdokumentovali dalších více než 700 VKP vyplývajících ze zákona, přičemž nebylo vynecháno ani jedno katastrální území!

Na evropské úrovni se významným počinem stalo přijetí Evropské úmluvy o krajině (European Landscape Convention) na zasedání Rady Evropy v říjnu 2000 ve francouzském Strasburku. Evropská úmluva o krajině znamená zásadní posun v chápání ochrany krajiny. Krajinu v evropském prostoru považuje za cennou součást přírodního, historického a kulturního dědictví. Mimořádná rozmanitost typů evropských kulturních krajin vychází z dlouhého a přitom diferencovaného historického a kulturního vývoje na našem kontinentu. Toto význačné dědictví je nyní ohroženo globalizací, unifikací výrobních způsobů, smazáváním regionálních rozdílů. Evropská úmluva o krajině definuje pojmy jako krajinná politika, péče o krajinu a krajinné plánování, které nejsou v české legislativě dosud plně zakotveny. Úmluva se vztahuje na celé státní území smluvních stran a pokrývá přírodní, venkovské, urbánní i příměstské oblasti, krajiny jedinečné, běžně využívané i lidskou činností degradované. Každá smluvní strana má na svém území zaručit identifikaci typů krajin, analýzu jejich charakteristik a monitoring změn v krajině. Státy, které Úmluvu podepíší a ratifikují (a česká vláda se k tomu zavázala na svém zasedání 30. 10. 2002), se zavazují, že na svém území zajistí realizaci opatření k ochraně kulturní krajiny. Z požadavků Evropské úmluvy o krajině vycházejí některé nové projekty, financované z Evropské unie.

Projekt ELCAI (European Landscape Character Assessment Initiative), zahájený za účasti České republiky, si klade za cíl zpracovat přehled existujících národních typologií krajiny a metod ochrany krajinného rázu a navrhnout řešení k mapování a ochraně typů kulturní krajiny na evropské úrovni. Jiný projekt chce identifikovat tzv. evropské přeshraniční krajiny. Fyzická geografie a geoekologie by při řešení těchto projektů neměla zůstat stranou.

Zdeněk Lipský, katedra fyzické geografie a geoekologie PfF UK Praha